

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ

(ԸՍՑ Ֆ. ՀԱՐՄՍԻ).

ԸՆԹԵՐՑՈՂԻՆ.

«Հոգեբանութեան պատմական զարգացման տեսութիւնը, գրելիս Ռուս փոխադրողն աչքի առաջ է ունեցել Ֆերլինի ուսուցչական Ֆրիդրիհ Հարմսի աշխատութիւնը „Die Philosophie in ihrer Geschichte. S. Psychologie“ (Berlin. 1878) որի շատ տեղերը թարգմանաբար հաղորդել է, մի մասն էլ բաց է թողել և հարկաւոր եղած տեղն էլ ինքը լրացրել:

Այս աշխատութիւնը Ռսերէնից թարգմանելով՝ մատուցանում եմ, իբրեւ լուսայ՝ Հայ աղքատիկ մանկավարժութեան գրականութեանը սորա ի լոյս ածելը կարեւոր համարեցի, քանի որ «Հոգեբանութեան պատմական զարգացման տեսութիւնն» ընթերցողի առաջ կպարզի, թէ հնուց մինչև մեր ժամանակները մարդիկ ինչպիսի հայեացք են ունեցել հոգւոյ վերայ և, վերջապէս, կրճանօթացնի հոգեբանութեան զանազան ուղղութեանց հետ, որոնք ներկայումս գոյութիւն ունին. իսկ այս, եթէ ոչ ամենքին, գոնեա՛ ուսուցիչներին անհրաժեշտ է գիտենալ:

Հարկ եմ համարում յիշել, որ մի քանի օտարազգի բառեր, որոնց իմաստը հայերէն մի խօսքով անհնար էր արտայայտել՝ նոյնութեամբ գործ դրեցի թարգմանութեանս մէջ:

Թիֆլիս.

Գարրիէլ Տէր Գարրիէլեանց.

I.

ՀԻՆ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԻՒՆ:

1. Հիւօղօիզմ: Բնութեան վերայ եղած առաջին և ամենահին հայեացքն ընդունումէ մի նիւթ իբրեւ կենդանի կամ շնչաւոր ինչ. բոլորովին մէկ է թէ այդ նիւթի սկզբնական ձեւն ընդունուի կամ ջուր կամ օդ և կամ հուր: Այս սկզբնական ձեւին ընծայվումէ (վերաբերվումէ) կեանք, շնչաւորութիւն, որպէս ընդհանուր յատկութիւններ ամբողջ բնութեան: Բնութեան գոյութիւնն ընդունվումէ իբրեւ յաւիտենական և անվախճան կեանք: Այսպիսի հայեացքը, որով նիւթն և հոգին, անկենդանն և կենդանին մի ընդհանուր հասկացողութեան մէջ են ձուլվում (խառնվում)՝ անուանվումէ Հիւօղօիզմ (նիւթ - կենդանի): Եթէ հիւօղօիզմի համար հոգին օդ կամ հուր է, ուրեմն, ընդհակառակն նորա համար օդն և հուրը շնչաւորներ են: Աեանքն ո՛չ թէ նիւթեղէն գործողութեանց հետեանք է համարվում, այլ, ընդհակառակն, այս բոլոր գործողութիւնները կեանքի երևոյթներ են համարվում: Այսպէս, բնութեան բոլոր երևոյթներն ի մի ամբողջացնելով կեանք բառի հասկացողութեան մէջ, համարելով նոցա մշտական և անվախճան կերպարանափոխութեան հետեանքներ, ուրեմն հիւօղօիզմը, միևնոյն ժամանակ է վօլիւցիօնիզմ է: Այս ուսման մասին, յաւիտենական, անվախճան և ամեն բանի մէջ թափանցող կեանքի մասին ևս խօսումեն Թաղէսը (640—560 թ. ն. ք. ծ.), Անակսիմոսը (մօտ 550 թ. ն. ք. ծ.) և Դիոգինէս Ապօղոնացին (մօտ 470 թ. ն. ք. ծ.), որոնք աշխարհիս վերայ բոլոր կատարուածն ընդունումեն մի ընդհանուր կենդանի սկզբի (աղբիւրի) զարգացման երևոյթ և աստիճան: Թաղէսը հոգին վերաբերումէ մագնէզին, որովհետեւ սա ըստ երեւութին ինքնակամ շարժողութիւն ունի և ըստ նորա կարծեաց ինչ որ շարժվումէ, նա հոգի ունի: Բնութեան երևոյթների մէջ թագաւորող կարգ ու չափից Դիոգինէս Ապօղոնացին եզրակացնումէ, որ ամենքի սկզբնապատճառն օդն է, որ բանականութիւն ունի: Ամեն մի կենդանւոյ հոգին օդ է, որ աւելի տաք է քան թէ դրսի օդը, բայց արեգակի մօտ եղած օդից աւելի պաղ է: Կենդանի գոյացութիւնների մարմնոց տաքութեան մէջ եղած տարբերութիւնը Դիոգինէս համարումէ իբրեւ ապացոյց նոցա շնչաւորութեան զանազան աստիճան լինելու: Միւս կենդանիների հետ համեմատութեամբ մարդու հոգւոյ բարձրութիւնը (վսեմութիւնը) նորանից է առաջացած, որ մարդս՝ գէպի հողը խոնարհած չլինելուն պատճառաւ, աւելի մաքուր օդ է շնչում: Հոգեկան բոլոր գործակատարութիւնները շնչառութիւնից կախումն ունին: Դիոգինէսը չըլինելով ոչ մատերիալիստ ոչ էլ սպիրիտուալիստ, և չըկարողանալով հոգին մարմնից պարզ որոշել, նոյն իսկ օդը համարումէ շնչաւոր ինչ, որովհետեւ հիւօղօիզմի համար անշուշտ նիւթ գոյութիւն չունի: Նոյնպէս ինչպէս որ գոյութիւն չունի և անմարմին հոգին:

Ըստ Հերակլիդի հոգին նման է հրոյ, որովհետեւ ըստ նորակարծեաց յաւիտեանական — կենդանի և բանական հուրը բոլոր նիւթերի էութիւնն և սկիզբն (աղբիւրն) է կազմում: Աչալըջութեան ժամանակ հոգին գտանվում է ընդհանուր աստուածային բանականութեան հետ ունեցած հաղորդակցութեան մէջ. այս վերջինս (բանականութիւնը) հոգին իւր մէջ շնչառութեամբ է ընդունում, և խորհելով նորա համաձայն հասնում է ճշմարտութեանը: Իսկ քնի մէջ, երբ զգացողութեան գործարանները խուլ են (անգործ են, փակ են), հոգին աշխարհից հեռանում է, կորցնում է յիշողութիւնն և մինչև անգամ բանականութիւնը, յառաջացնելով երևակայական և խաբուսիկ ցնորքներ:

Հոգւոյ վերայ եղած առաջին և ամենահին հասկացողութիւններն առաջանում են ընդունած (ստացած) տպաւորութիւնների իրար հետ համեմատելուց: Մարդս ինքն իւր անձին աւելի յայտնի գոյացութիւնն է, և այս պատճառաւ էլ, համեմատութեամբ իւր հետ, բնութեան բոլոր երևոյթներն ընդունում է իբրեւ կենդանի, շնչաւոր մի ինչ. իսկ միւս կողմից, հոգւոյ հասկացողութիւնն որոշում է նա արտաքին աշխարհի նիւթեղէն երևոյթների հետ համեմատութեամբ: Հոգին համեմատվում է երբեմն ջրի, երբեմն շարժական օդի և երբեմն էլ կենդանի հրոյ հետ: Եթէ մարդս բնութեան բոլոր առարկաների մէջ իւր ընդածին գոյացութիւններ է տեսնում, ուրեմն ընդհակառակն, նա պէտք է և իւր հոգին համարէ ընդածին միւս բոլոր բնութեան: Այսպէս, հիւօդօիզմը, լինելով ուսումն զարգացման մասին, միևնոյն ժամանակ է ուսումն բնութեան ընդհանուր նոյնութեան մասին, և այս մտքով աւելի բազմակողմանի է երևում. քան թէ նորանից առաջացած սպիրիտուալիզմն և մատերիալիզմը, որոնք բղխում են կամ հոգւոյ միակողմանի հասկացողութեան գովաբանութիւնից, կամ նիւթի միակողմանի հասկացողութեան ջատագովութիւնից:

2. Հոգւոյ եւ նիւթի հասկացողութիւնների բաժանումն, նախ քան հոգւոյ և նիւթի հասկացողութիւնների բաժանումն բնութեան մէջ կատարուած գործողութիւնները պիտի աւելի խոր հասկանալ: Սկսելով խոր մտածել արտաքին նիւթերի փոխադարձ ներգործութեան ձևերի վերայ, մարդս մեքենայական ուժի մասին հասկացողութիւն է ստանում: Այսինքն, նա գտնում է, որ զանազան տեսակ շարժողութիւնների միջոցով, նիւթի մասերն երբեմն միմեանց հետ միանում են, երբեմն էլ մէկը միւսից բաժանվում: Այսպէս, երևում է տարրերի կամ նիւթի մասերի, որոնք երբեմն միացած և երբեմն բաժանուած են լինում, և այն պատճառի երկդիմութիւնը, որ առաջացնում է նոցա միութիւնն և բաժանումն: Նիւթի եւ նորան շարժող ուժի այս զանազանութեան հետ շաղկապվում է և հոգւոյ ու նիւթի սկզբնական զանազանութիւնը: Այս պատճառաւ, այս տեսակ երկդիմութեան հայեացքի գրաւականը պիտի այն ուսումն համարել, որի մէջ առաջին անգամ երևում է մեքենայական հայեացքը բնութեան վերայ: այսինքն, որի մէջ

բնութեան գործողութիւնները բացատրվում են նիւթի մասերի միաւորութեամբ և բաժանմամբ:

Այս մեքենայական տեսութեան հիմնադիրը պիտի համարել Անակսիմանդրին (մօտ 610 թ. ն. Ք. ծ.)։ Նորա հայեացքով միաւորումն ու բաժանումն կախուած են տաքի և ցրտի, չորի և խոնաւի հակադրութիւնից։ Բայց Անակսիմանդրը նիւթից որոշվող շարժող ուժի վերայ պարզ հասկացողութիւն չկազմեց և այս ուժին անվախճան անուն է տալիս։ որ բաւական անորոշ է։ Աւելի լաւ մշակած հայեացքը մենք գտնում ենք Էմպէդոկլի (մօտ 450 թ. ն. Ք. ծ.) ուսման մէջ։ Էմպէդոկլն ուսուցանում է, որ բնութեան բոլոր երևոյթները չորս տարրերի՝ հրոյ, ջրի, օդի և հողի միութեան և բաժանման մէջ են կայանում։ Այս միաւորութիւնն և բաժանումն առաջացնող ուժերն Էմպէդոկլի ուսման մէջ աւելի լաւ պարզ արտայայտած են և հոգեկան (վերացական) բնաւորութիւն են կրում։ Նա այդ ուժերին անուանում է օէր և նախանձ։ Սէրը, բնութեան զանազան տեսակ տարրները միացնելով՝ առաջացնում է միութիւն։ Իսկ նախանձը՝ նոցա բաժանելով՝ բազմութեան սկիզբն է դնում։ Սիրոյ և նախանձի տիրապետութիւնը բնութեան մէջ միմեանց յաջորդում են։ Անդանի և շնչաւոր նիւթերն ստեղծվում են միմեան նոցա իրանց մասերի աստիճանաբար ներդաշնակ միաւորութեամբ։ Էմպէդոկլը բոյսերին էլ է հոգի և շօշափման ընդունակութիւն յատկացնում։ Էմպէդոկլի հայեացքի վերայ իշխում է կրկին հիլոզօփոզմը, որ է հոգեկան և նիւթական հասկացողութիւնների շփոթումն։ Զգայական ընդունած տպաւորութիւնները նորանից են առաջանում, որ մեր զգայարանների գործարանների մէջ առարկաներից ստացած գրգիռներ են թափանցում։ Մենք ճանաչում ենք (գտնում ենք) նմանը նմանով, այսինքն բնութեան իւրաքանչիւր տարրը մեր մէջ եղած նոյնանման տարրի միջոցով ենք գտնում (ճանաչում)։

Հոգւոյ և նիւթի մէջ եղած զանազանութիւնը պարզ կերպով առաջին անգամ Անակսագորան (500—428 թ. ն. Ք. ծ.) ցոյց տուեց։ Նա կատարելապէս որոշում է բանական ուժիւնը, հոգին և նիւթ։ Ըստ նորա կարծեաց՝ նիւթը շարժական զանգուած է, ինքն իւր շարժական ուժից զրկուած։ Այս նիւթը բաղկացած է անթիւ անվերջ մանր պարզ բաղկացուցիչ մասերից, որոնք մէկը միւսից զանազանվում են տեսքով և յատկութեամբ։ Նոցանից ամեն մին իւր բաղկացութեան մէջ կատարելապէս միասեռ է, որոյ համար Արիստոտէլը նորան հօմէօմէրիա (միասեռ մասեր ունեցողներ) է անուանում։ Հոգին նիւթից անկախ գոյութիւն ունի և նորանից զանազանվում է իւր պարզ սկզբով, որ զանազան մասերի խառնուրդից չէ բաղկացած։ Ոչ մի բանի հետ չխառնուելով և ինքն իրան, ոչ մի բանից անկախ գոյութիւն ունենալով, հոգին իշխում է բոլոր նիւթերի վերայ։ Հոգին միշտ ինքն իրան է հաւասար. այն ինչ՝ նիւթը կարող է ամեն տեսակ ձևափոխութեան ենթարկուել, նա (հոգին) աշխարհիս մէջ ամեն տեսակ շար-

ժողովեան և ամեն տեսակ կարգի աղբիւրն է, իսկ նիւթը միմիայն ընդունումէ թէ շարժողութիւնն և թէ կարգը: Այսպէս Անակսագորան պարզ որոշումէ՝ հոգին իբրև շարժողութեան պատճառ, իսկ նիւթը՝ իբրև շարժական միջնորդը:

Անակսագորան, Եմպիդոկլի նման, հոգին վերագրումէ ոչ թէ բիայն կենդանիներին, այլ և բոյսերին Մարդոյ գերազանցական բանականութեան գլխաւոր պատճառը նա համարումէ ձեռքերը: Ճանաչողութիւնը կատարվումէ ոչ թէ միանմաններով, այլ ընդհակառակն, հակադրական միջոցով, այսինքն տպաւորութիւնը մեր մէջ կազմվումէ իւրացնելով այն, ինչ որ մեր մէջ պակասումէ: Ճշմարտութիւնը բացվումէ (յայտնվումէ) ոչ թէ զգացողութեամբ, այլ բանականութեամբ: Առհասարակ, մեր ճանաչողութիւնը շատ սահմանափակ է՝ զգացողութիւնները նեղ են, հոգին թոյլ, իսկ կեանքը կարճ:

3. Մատերիալիզմ: Յունաց սկզբնական փիլիսոփայութեան երրորդ ուղղութիւնը հիւլէբանութիւնն է, որ ձգտումէ բացատրելու, թէ բնութեան բոլոր երևոյթներն առաջացել են անշունչ, նիւթեղէն մասնիկների կամ հիւլէների միաւորութիւնից և բաժանումից: Այս ուսումը կատարելապէս նիւթաբար է: Հիւլէբանութեան հայեացքն ընդունումէ միմիայն մի նիւթ, բաղկացած չափազանց մանր անհատ մասնիկներից, որոնք թէ մեծութեամբ և թէ ձևով միմեանցից տարբերվումեն, Հիւլէները ստեղծուած չեն և չեն էլ կարող ոչընչանալ, այնպէս որ նիւթերի տեսանելի ծագումն և ոչնչանալը միմիայն նոցա բաղկացուցիչ տարրների միաւորութեան և բաժանման հետեանքն է: Այս ուսումը, բնութեան գործողութեանց վերայ ունեցած հայեացքի մէջ՝ վերոյիշեալ մարդոց ուսման հետ միենոյն է բայց հիւլէբանները նիւթից դուրս մի առանձին ոչ մի շարժիչ ուժ չեն ընդունում: Շարժողութիւնը հիւլէների մշտական յատկութիւնն է, և այս պատճառաւ, այս յատկութիւնն առաջացնելու համար ոչ մի նիւթական պատճառի պէտքը չէ զգացվում: Շարժվող հիւլէները, միմեանցից մեծութեամբ և ծանրութեամբ, ուրեմն և արագութեամբ տարբերուելով՝ միմեանց փոխադարձ հանդիպումն և գոյացնումեն այն զանազան տեսակ տեսանելի նիւթերը, որոնց մենք տեսնումենք:

Հիւլէբանութեան հիմնադիրները, Լակիպն (անյայտ է թիւը) և Պեմոկրիտը (460—360 թ. ն. Ք. ծ.)՝ մարդու հոգին համարումէին բոլորակ, տափակ և շարժվող հիւլէների հաւաքածու, որոնք (հիւլէները) մարդոյ կենդանութեան ժամանակ նորա մարմնոյ մէջ են փակուած, իսկ նորա մահից յետոյ դուրս գալով նորանից ցրվումեն: Զգացումն առաջանումէ նիւթերից բաժանած իրանց նման մասնիկների միջոցով, որոնք մարդու մարմնոյ մէջն են թափանցում՝ զգայարանքների միջոցով: Բայց նիւթերի մասին այս տեսակ զգացողական գիտակցութիւնը միմիայն մութ հասկացողութիւն է տալիս, և միմիայն մտածողութեան միջոցով ենք հասկանում նոցա իսկական էութիւնը: Հոգւոյ մէջ մտած նիւթային մասնիկ-

ները, յետ դուրս գալիս՝ նորա մէջ ցանկութիւններ և ձգտումներ են առաջացնում:

Այսպէս, հին մատերիալիզմը նորից նորանով է զանազանվում, որ առաջինը հոգին ընդունումէ իբրև մի տեսակ նուրբ և շարժական նիւթ, այն ինչ երկրորդի համար հոգեկան երևոյթները միմիայն նիւթի շարժողութիւններ են (դրութիւններն են):

4. Պիթագորականների հոգեբանութիւնը, Հերոդոտի խօսքերին նայելով Պիթագորոսը (մօտ 540—510 թ. ն. ք. ծ.) մի տեսակ կրօնական ընկերութեան հիմնադիր էր, և, բացի կրօնական հարցերով զբաղուելուց՝ պարապումէր նաև գիտնական հարցերով: Պիթագորեան ընկերութիւնը մշակեց բնութեան վերայ մի առանձին տեսութիւն և մեկնութիւն: Պիթագորեանները նիւթերի էութիւնն թուի մէջ էին տեսնում: Ենթադրելով, որ նիւթի մէջ էականը նորա քանակականն որոշելն է, և գեռ գիտակցութեան մէջ չորոշելով նորա վերացական և նիւթական կողմը, նոքա յայտնի կերպով նիւթին վերաբերումէին այն, ինչ որ մարդս ինքն կարող է նիւթի վերայ հաշուելով առաջացնել, այսինքն թիւ, Բայց թէ Պիթագորեաններն այս ընդհանուր սկզբունքը մասնաւոր հարցերը լուծելու ժամանակ ինչպէս էին գործ դնում, սորա մասին շատ քիչ հաւաստի տեղեկութիւններ ունինք: Միմիայն յայտնի է, որ զանազան առարկաներն և բնութեան երևոյթները նոքա վերացուցանումէին թուական յարաբերութեանց, մէջ իսկ միւս կողմից, այս յարաբերութեանցը այլաբանական և բարոյական նշանակութիւն էին տալիս: Այսպիսի ընդհանուր ուղղութեան ժամանակ պարզ հասկանալի է, որ բնական (ֆիզիքական) գործակատարութիւններից ուշադրութիւնը նորա վերայ էին դարձնում, որի ընթացքն իսկապէս պայմանաւորվումէր թուաբանական յարաբերութիւններով: Պիթագորեաններն էին, որ առաջին անգամ ի լոյս հանեցին մուգիկայի ներդաշնակութեան թուական կանոնը, և այս պատճառաւ էլ ոչինչ զարմանալու բան չկայ, որ և ներդաշնակութեան հասկացողութիւնը, որի մէջ նոքա իրանց սկզբունքի իրագործումն էին տեսնում, նոցա ֆիզիքայի և հոգեբանութեան մէջ այսպիսի նշանակութիւն ստացաւ: Գոնեա, Պլատոնից մենք չիտենք, որ Պիթագորեան երևելիներից մինը Ֆիլալայոս (մօտ 460 ն. ք. ծ.), հոգին մարմնոյ ներդաշնակութիւն էր համարում: Եւ որովհետև ներդաշնակութիւնն անհետանումէ նոքա հեռմիասին, որից նա առաջանումէ, ուրեմն Ֆիլալայոսի հայեացքը պաշտպանողը սորանից հետևեցնումէ, որ հոգին մահկանացու է, Բայց այս ուսման միւս մանրամասնութիւնները մեզ յայտնի չեն, այնպէս և չենք կարող դատել, թէ այս ուսումը Պիթագորեանների մէջ, որ աստիճանի ընդհանրացած էր, Սմենայն դէպքում, այս ուսումը նոյն իսկ Պիթագորեանների ուսմանը հոգիների տեղափոխութեան մասին հակառակ է, որ ուսուցանումէ, թէ հոգին մարմնուց բաժանվողն է, Եսկ ինչ որ վերաբերումէ այն

Հոգեկան հայեացքներին, որ յետագայ գրողները Պիթագորեաններին են յատկացնում՝ կարօտ է ստուգութեան:

5. Ինքնաճանաչութեան սկզբունքը, Թէեւ Սոկրատէսի (469—399 թ. ն. Ք. ծ.) սեպհական հոգեբանական հայեացքներն ոչինչ նորութիւն չեն ներկայացնում, բայց այնու ամենայնիւ, նորա անուղղակի, կողմնակի ազդեցութիւնը հոգեբանութեան զարգացման վերայ շատ մեծ էր: Սոկրատէսը մերժելով նախընթաց իմաստունների ֆիզիքական տեսութիւնները՝ փիլիսոփայութեանը ցոյց տուեց գործնական, բարոյական ուղղութիւն, և այս ուղղութեան միջոցը — ինքնաճանաչութիւնն է: Էէնց սորանով Սոկրատէսն իւր հետեւողների ձեռքին հոգեբանական հետազօտութեան մի կանոնաւոր մեթոտ տուեց: Այս մեթոտի գործադրութեան շնորհիւ առաջին անգամ երեաց հոգեբանութիւնն իբրեւ գիտութեան մի ճիւղ, իբրեւ ուսումնական հաստատական հոգւոյ մասին: Բոլոր բարոյականութիւնը բանականութեան կանոնաւոր գործունէութեան վերայ հիմնելով, այսինքն գիտութիւնն ընդունելով իրիւ առաքինութեան աղբիւր: Սոկրատէսը հէնց այս հայեացքի միակողմանութեամբ օգուտ տուեց հոգեբանութեան. որովհետեւ այս միակողմանութիւնն յետագայ իմաստուններին առաջ մղեց աւելի մանրամասնաբար ուսումնասիրելու հոգեկան գործակատարութեանց փոխադարձ յարաբերութիւնները, և միեւնոյն ժամանակ փորձ արին նոցա դաս դաս բաժանելու:

(Երեւելի).

Թարգմ. Գ. Յ. ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆՑ.